

АБ СКЛАДАНЫХ СЛОВАХ З КАМПАНЕНТАМ *што-*
У БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сучаснай беларускай літаратурнай мове звяртае на сябе ўвагу група складанняў (назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў і прыслоўяў) з першым кампанентам *што-*. Гэты кампанент у складзе кампазітаў адпавядае па семантыцы слову *кожны* і аб'ядноўваецца з іменнымі асновамі часавага значэння (год, дзень, ноч, суткі, тыдзень і інш.). Такія кампазіты абазначаюць рэгулярнасць, уласціваю пэўнаму прамежку часу, названаму апорным (другім) кампанентам: І касіць гэты шматок хващчу... пачыналі не адразу, ды не так сабе, а пасля *штогадовага* традыцыйнага веча (Я. Брыль); Здавалася, ён так улёг у *штодзённую* заклапочанасць, што толькі і жыве гэтым (К. Чорны); І *шточас* мацней спявалі ветры Пра вясну, пра радасці зямлі (З. Астапенка); ...Мы абавязуемся праводзіць вялікую растлумачальную работу сярод калгаснікаў і аднаасобнікаў, выпускаць *штомесячна*, а ў перыяд пасяўной і ўборачнай — *шторыднёва* калгасную насценную газету, *штодзённа* выпускаць баявыя лісткі ў кожнай брыгадзе (М. Лобан); Ідзе *штодзень*, *шторыдзень*, *штогод*, веча ідзе акліматызацыя (А. Вярцінскі); Яго *штодзень* чакаю я! *Штодзень*, *шточас* і *штохвіліну*... (К. Буйло); — Пахавай, сыночку, ў зялёным садочку, Будзеш хадзіць да яе ды *штовечарочку* (Лір. песні).

Кампанент *што-* гістарычна ўзыходзіць да трансфармаванай формы старажытнарускага займенніка *что*. Пасля страты рэдукаванага *ь* у слабым становішчы ў рускай мове замацавалася правапісная норма *что*, а ў беларускай у выніку дысіміляцыі ў групе зычных утварылася відазмененая форма *што-*. Першапачаткова гэтая форма ўжывалася і ў стараўкраінскай мове, але з другой палавіны XVI стагоддзя слова *што* атрымала на Украіне вымаўленчую форму *шчо* (арфаграфічна *ЩО*). Кампанент *шчо-* часам сустракаецца і ў помніках старабеларускай пісьменнасці, асабліва ў складзе некаторых неасабовых займеннікаў і прыслоўяў: фундаши... заховываліся, тоесть *щокольвекъ* вже другий костель рымский заходний хвалить абы и они хвалили (Дыярыуш): все ведлугъ наукъ вымышленыхъ новыхъ папезскихъ *щорокъ* одменныхъ (Там жа)¹.

У помніках старабеларускай пісьменнасці група складанняў з першым кампанентам *што-* малалікая. Пераважна гэта прыметнікі *штодены*, *штоночны*, займеннік *што-кольвек*, злучнікі *штобы*, *штобъ*: Мърность во всемъ, была ему якобы природна: покармъ и напои скромный и воздержный, сонъ мърковный, бденіе *штоночное*, правило *штоденное* («Каз. пахвальнае» М. Смятрыцкага); офъры *штоденномъ* приношаню (Там жа), давай же имъ въ лѣто и въ зимъ овесь и сѣно, подстелай же *што ночъ*, ховай же для нихъ слугу (Пр. Мясешкі); В Смоленску *штокольвек* мает, все пеший люд... а ездных там барзо мало (Ф. Кміта-Чарнабыльскі); И *што-колве* перад правомъ зыщеть, то маеть з братьею, как лет дойдуть, в ровный дел поделити (Літ. ст. 1529 г.); а *што кольвекъ* укравши, до того то Микиты, Яна а Гарасима Снежкевича отдавали (АВАК, XVIII, 155); То только вашей милости припоминаю, *штобы* завсегда, сколько сенаторовъ и поновъ Литовскихъ при корнѣ іего милости было, былъ бы и я (Пр. Мясешкі); А *штожъ* есмо сказали, то всіе правда (Там жа).

Пад уплывам польскай мовы кампанент *што-* зрэдку мог выкарыстоўвацца як фармальны паказчык вышэйшай ступені параўнання прыметнікаў: Так же не завше коли папа вспоминая бываеть, розумееться папезъ Риму Старого, и овшемъ тое назвиско и инымъ, звлаща *што-назацнейшимъ* епископомъ, а поговозью патриархомъ служило (параўн. тое ж у польскім варыянце: у owszem to naswisko у inszym zwbaszcza co-znacznieyszym biskupom a pogotowiu patriarchom sbuzylo (Апакрысіс); теды *што-переднейшихъ* бесовъ заперъ въ пропасти (Вопросы и ответы православному з папезником 1603 г.). Параўн. таксама ў стараўкраінскай мове: было на онъ часъ въ Литве не мало *шточелнейшихъ*

князевъ и велможъ ветры христіанской («Палінодыя» З. Капысценскага).

Нягледзячы на генетычную агульнасць (паходжанне з старажытна-руускага (стараславянскага) *что*), кампанент *што-/що-* з'яўляецца спецыфічнай асаблівасцю беларускай і ўкраінскай моў. У рускай жа мове ў якасці адзіна магчымага выкарыстоўваецца старажытны кампанент *еже-* (ежевесьнь, ежевечерь, ежевоскресенье, ежегодъ, ежеденный, ежелтъ, ежемѣсяць, еженедѣльно, ежепятницъ, ежеутръ, ежечасно, еже-часто): Вели... *ежевечерь* по три или по четыре шляхетныхъ товарищей... птти на сторожевое мѣсто (1647 г.); Да и впередъ ему тот оброк платити на тот же срок *ежгодъ* беспереводно (1583 г.); *Еже лтъ* есмь въ Азовъ и въ Кафу своихъ гостей отпускали (1492 г.); Звычайная почта, которая *еженедѣльно* путь свой имѣла чрезъ Вилню (1700 г.)². У помніках стара-беларускай і стараўкраінскай пісьменнасці складанні з першым кампанентам *еже-* не фіксуюцца. Сучасныя перакладныя нацыянальна-рускія слоўнікі таксама паслядоўна адлюстроўваюць складанні з кампанентамі *што-* (штодзень, штогадовы, штомесячны, штотыднёвы), *що-* (щомісячны, шокроку, щоранковий, щотижневий), якія ва ўсіх выпадках адпавядаюць рускаму *еже-* (ежедневный, ежегодный, ежечасно).

Варта адзначыць, што ў некаторых выпадках кампаненты *што-/що-/еже-* ва ўсходнеславянскіх мовах сінанімізуюцца з першай часткай *кожна-/каждо-*. На гэтую асаблівасць у свой час звярнуў увагу У. І. Даль, які прывёў складанні тыпу *каждомесячный, каждодогдний, каждолетний* як вусна-размоўныя дублеты да адпаведных утварэнняў з кампанентам *еже-*³. Аднак, як сведчаць сучасныя лексікаграфічныя даведнікі, складанні з першым кампанентам *каждо-/кожна-* сустракаюцца рэдка; яны выкарыстоўваюцца ў пэўных стылістычных мэтах і маюць адценне ўстарэласці (параўн.: Идея Ленина... встречают горячую поддержку в широких слоях трудящихся нашей страны и находят практическое выражение в их каждодневной борьбе за социальный прогресс). У сучаснай беларускай літаратурнай мове складанні з першым кампанентам *кожна-* сустракаюцца вельмі рэдка, з беларускіх пісьменнікаў іх ужываў К. Чорны: За гэта навакольныя памешчыкі і домаўласнікі таксама праз суд дамагаліся ад заводчыка *кожнадзённа* ўзнагароды; Гэта была *кожнадзённая* металёвая песня — адвітанне сонцу, дню; Быў тут за *кожнадзённага* гасця толькі ксёндз, і цяпер ужо больш нікога.

Складаныя словы з першым кампанентам *што-*, хоць і ў нязначнай колькасці, сустракаюцца ў народных гаворках Беларусі: *Шторочно* плацімъ аренду; *Штоденная* докука от госей; *Шторочная* плата (Насовіч), *Щоранку* дзецям дае по баранку; Наш род *щовек* тут жыве; У нас *щогоду* добаўляецца зароботок (Тур. слоўнік); Сёня нешто патто прагаладоўса, дай *што-кольвяк* паесыці (З нар. сл.); Гідка бабі старой *што-віда* казаць (Там жа), Треба *што-кольвячы* даць йой на дарогу (Сняшковіч).

У некаторых беларускіх гаворках ужываецца таксама кампанент *абы-*, роўны па значэнню кампаненту *што-*: Гэта *абыдзенная* работа; *Абыночная* бяда — нехта каня мучыць (Каспяровіч), *Абыдзённы* госць; *Абыдзень* бываец у насъ, ходзіць къ намъ (Насовіч).

Пры ўтварэнні складанняў з першым кампанентам *што-* ў сучаснай беларускай літаратурнай мове, як і ва ўкраінскай, назіраецца рознаформленасць (своеасаблівая сінанімія) другога кампанента. Ён можа выступаць як флексійна (суфіксальная) аформлены, так і без флексіі (суфікса): *штодня* і *штодзень*, *штохвілі* і *штохвілю*, *штоноч* і *штоночы*, *штогод* і *штогоду* (параўн. ва ўкр. мове: *щоденно, щодення, щодень, щодня; щораз, щоразу; щоранку, щоранок*). Падобны словаўтваральны паралелізм назіраецца пераважна ў групе прыслоўяў; ён звязаны з рознымі зыходнымі словаўтваральнымі мадэлямі (узорами) гэтых складанняў⁴. Калі прыслоўе ўзыходзіць да сінтаксічных канструкцый тыпу *што ні крок, што крок*, якія генетычна з'яўляюцца даданымі часткамі складанага сказа, то яно афармляецца як нульсуфіксальнае складанне (пры

гэтым адбываецца своеасаблівае зрашчэнне кампанентаў): Бацька з смерцю іх не мог змірыцца, *Што ні ноч* яму пачалі сніцца Яго згібшыя без часу дзеці... (К. Буйло); Каторы год падрад Язэп *шторанак* адводзіць восем хвілін Аксюце — думае пра яе (Г. Юрчанка); Уся гэтая гаспадарка была абжыта, асвоена і стала нібы роднай хатай тым, каму наканавана *штодзень* і штогадзіны назіраць за праціўнікам (І. Новікаў); ...*Штовечар* сэрца ходзіць на спатканні, Насунуўшы на вочы капялюш (А. Куляшоў); За хмарай хмару валакло, А грозна, чорна, безустанку; Пярун ляцеў за перуном, *Штоміг* — маланка за маланкай (Я. Купала).

Аднак у сучаснай беларускай літаратурнай мове ўсё ж перавага аддаецца складаным прыслоўям з другім, апорным кампанентам — асновай назоўніка і суфіксамі *-і, -а, -у, -ы, -я*, аманімічнымі флексіямі роднага і вінавальнага склонаў адзіночнага ліку назоўнікаў (*шодня, штоночы, штоначы, шторанку, штолета, штосекундна, штовесну, штохвіліны* і інш.): Некалі *шодня* яны нібы знарок сустракаліся ля гэтай паштовай скрыначкі з Валяй (В. Адамчык); ...Кашляе, паліць *штохвілі* запалкі, Цягне *шодня* пачкі тры «Беламора» (П. Панчанка); Бацькоў — У медалях, у ордэнах — Снілі яны *штоначы* (Г. Бураўкін); Нахама, замест таго, каб спаць у хаце, сядзела *штоночы* ў млыне на мяшках (К. Чорны); Свой набіраючы разбег, Вірыць *штовесну* абнаўленнем, Бы плоткамі рыбацкі мех (У. Мазго); Вы поплаў касілі *Штолета* над плёсам, Вы хлеб адвазілі Чырвоным абозам (А. Куляшоў); І Першая вялікая электронна-вылічальная машына працавала цяпер, як і днём, *штосекундна* складаючы, адымаючы, памнажаючы мільённыя камбінацыі лічбаў... (В. Гігевіч).

Лексічная абмежаванасць іменных асноў (як апорных кампанентаў) з часавым значэннем у пэўнай ступені стрымлівае словаўтваральныя магчымасці гэтых двух тыпаў складанняў, якія ў большасці прац характарызуюцца як малапрадуктыўныя⁵. Аднак, як упершыню заўважыў П. П. Шуба, «у апошні час наглядаецца тэндэнцыя да расшырэння семантычных рамак гэтых тыпаў — уцягненне ў іх арбіту значэнняў характару і спосабу дзеяння»⁶: І паэт палоў *шtosілы*, Не шкадуючы пяра (А. Вольскі); Рванешся ўслед, адчайная, *шtosілы*, Так толькі шлях ірвецца з-пад калёс (Р. Баравікова); Ачышчальны вецер, дзьмі, Працінай наскрозь *штолоцы!* (В. Сахарчук).

У цэлым жа, гаворачы аб складаннях з першым кампанентам *штоў* сучаснай беларускай літаратурнай мове, неабходна адзначыць, што ў колькасных адносінах яны прыкметна ўступаючы адпаведнай групе слоў як у рускай мове, так і ва ўкраінскай. Напр., у сучаснай украінскай літаратурнай мове актыўна выкарыстоўваюцца склданні *щовихідного, щовівторок* (і падобныя), *щодакади, щосвята, щосезону, щозмінний, щоквартальний* і інш. Падобныя патэнцыяльна магчымыя і ў сучаснай беларускай літаратурнай мове ўтварэнні ўсё ж перадаюцца сінтаксічна, праз адпаведныя словазлучэнні або пры дапамозе афіксальных сродкаў (кожны выхадны, падэкадна, па аўторках, кожны квартал). У гэтым, на наш погляд, бачыцца нацыянальная спецыфіка сучаснай беларускай літаратурнай мовы як мовы вусна-размоўнай у сваёй аснове, якой у значна меншай ступені ўласціва выкарыстанне кніжных сродкаў (у тым ліку і складаных слоў) у параўнанні з іншымі ўсходнеславянскімі мовамі. Далейшы ж рост складанняў гэтага тыпу можна ўявіць толькі як уплыў сучасных рускай і ўкраінскай моў.

¹ Гл.: Анічэнка У. В. Украінская лексічная варыянтнасць у старабеларускай пісьменнасці // Лінгвістычныя даследаванні. Мінск, 1971. С. 22—23.

² Гл.: Словарь русского языка XI—XVII вв. М., 1978. Вып. 5.

³ Гл.: Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка: У 4 т. М., 1979. Т. 2.

⁴ Гл.: Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове. Мінск, 1962. С. 170; Яго ж. Сучасная беларуская мова. Марфалогія. Марфалогія. Мінск, 1987. С. 265.

⁵ Гл.: Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове; Беларуская граматыка. Ч. 1. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск. Мінск, 1985.

⁶ Шуба П. П. Прыслоўе ў беларускай мове. С. 171.